

Maarten van Bottenburg

Rotterdam: De Kuip

De ontwikkeling van het voetbal in Nederland

Zelden zal het ‘Hand in hand kameraden’ zo harmonieus hebben geklonken als in de eerste minuten van die gedenkwaardige wedstrijd op 26 november 1969. Alsof de 63.564 toeschouwers één groot koor vormden, zo kwam het clublied van Feyenoord uit radio’s en televisies de Nederlandse huiskamers binnen.

De ingetogenheid van het gezang verraadde de spanning en verwachting bij het publiek. Sinds onze landskampioen in de loting was gekoppeld aan titelhouder AC Milan, had heel Nederland naar deze wedstrijd toegeleefd. De heenwedstrijd in het slecht gevulde San Siro-stadion had de Cupkoorts alleen maar doen toenemen. De Italianen, zo wist verslaggever Herman Kuiphof het thuisijkend publiek vlak voor de aftrap te vertellen, beschouwden deze wedstrijd min of meer als een ‘walk over’. Had Milan een half jaar eerder niet met het grootste gemak Ajax opzij gezet in de finale van het vorige Europa Cup1-toernooi? En inderdaad, met een vroeg doelpunt van Nestor Combin leken de Milanezen ook tegen Feyenoord op weg naar een gemakkelijke zege. Maar toen de Rotterdammers in Milaan verder stand hielden, waren zij het die met opgeheven hoofd – en armen – het veld verlieten. Feyenoord was niet weggespeeld en de achterstand was niet onoverkomelijk, meenden trainer Ernst Happel en zijn spelers. Zeker niet in de eigen Kuip.

Met het lijflied zongen de supporters twee weken later elkaar moed in – en de spanning weg. Totdat Wim van Hanegem in de zesde minuut de bal aan de linkerkant van het veld veroverde, van zijn tegenstander wegdraaide en naar Franz Hasil overspeelde. Het gezang ging over in getoeter en geloei, dat aanzwol toen de Oostenrijker met een versnelling het veld doorkruiste en de bal naar Wim Jansen speelde. Met een snelle passeerbeweging en een lepe trap, die het midden hield tussen een voorzet en een schot, verraste Jansen alles en iedereen; inclusief de Milanese keeper Fabio Cudicini. Feyenoord stond weer op gelijke hoogte. Er ontspoon zich vervolgens een wedstrijd waar de spanning vanaf droop. De Rotterdammers kregen diverse kansen en zelfs een penalty die tot woede van het legioen werd ingetrokken. Acht minuten voor tijd kreeg de Rotterdamse club dan toch de ontknoping waarop het aanspraak maakte. Coen Moulijn zette één van zijn ongeëvenaarde dribbels in en deed de bal bij de tweede paal belanden, waar Wim van Hanegem de bal binnenkopte. De Kuip ontplofte en bleef bruisen tot het laatste, bevrijdende eindsignaal had geklonken.

De overwinning bracht Feyenoord naar de kwartfinales en uiteindelijk de fel begeerde beker naar Rotterdam. Maar de betekenis ervan reikte verder. Met deze zege stootte een hele generatie Nederlandse voetballers tot de absolute wereldtop door. Daarmee werd een periode van ongekend succes van het Nederlandse voetbal ingeluid, die nog geen tien jaar eerder voor onmogelijk was gehouden. Tegelijkertijd bewees deze wedstrijd het ultieme gelijk van Leen van Zandvliet, de voormalige voorzitter van Feyenoord en geestelijk vader van De Kuip. Zijn plan om begin jaren dertig een stadion voor meer dan zestigduizend toeschouwers te bouwen had heel wat scepsis ontmoet. Anno 1969 was het voetbal niet meer weg te denken uit de Nederlandse samenleving en volgden de toeschouwersrecords elkaar op. Het voetbal was gepopulariseerd en geprofessionaliseerd en werd beoefend en bekeken door alle lagen van de bevolking. Al was dat nog geen garantie voor toekomstig succes.....

De schoonheid van het stadion

De Kuip is hét nationale symbool van de voetbalcultuur in Nederland. Tussen de opening in 1937 en de wedstrijd tegen AC Milan bezochten circa twintig miljoen bezoekers dit stadion. Na 1969 volgden er nog ruim dertig miljoen.

Al die bezoekers hebben minstens één ervaring gedeeld. Wanneer je de auto hebt geparkeerd of de trein bent uitgestapt en opgaat in de grote stroom die naar het stadion voert, neig je onwillekeurig naar een versnelde tred. Op naar de donkere kolos van staal, beton en glas die daar in zijn tamelijk desolate omgeving opreist. De aantrekkingskracht ervan wordt nog verhoogd door de talloze lampen waarmee de vier stoere, vijftig meter hoge lichtmasten het onzichtbare interieur verlichten en waarvan de lichtzee net boven het stadion uitstraalt. Je snelt één van de grote, brede trappenhuisen op, die als in elkaar gevlochten stalen trekpoppetjes vanaf de rand naar beneden gelaten lijken, alsof zij de 22 staanders van De Kuip vormen. Omhoog tot halverwege of helemaal boven en dan door één van de poorten die toegang verschaffen tot het binnenhuis. Een moment dat iedere keer weer fascineert. De onderdompeling in een sfeer van grootsheid en intimiteit, met beneden je de fel verlichte grasmat en om je heen al die mensen die het stadion met dezelfde verwachting en verbazing zijn binnengetreden.

Dit imposante stadion was het ontwerp van Leendert van der Vlugt, de architect die begin jaren dertig naam maakte met de eveneens in Rotterdam staande Van Nelle fabriek en Bergpolderflat. Van der Vlugt bouwde in de geest van de Nieuwe Zakelijkheid: functioneel en werkend met moderne materialen die hij in een vrije ruimte tot hun recht wilde laten komen. Midden in de crisisjaren werd hij benaderd door de voorzitter van Feyenoord, Leen van Zandvliet, met het verzoek om een dubbeldeks stadion te ontwerpen zonder dat toeschouwers het zicht werd ontnomen door palen, stangen, dragers of randen. Als bron van inspiratie maakten de voorzitter en secretaris van Feyenoord met hem een reis langs verschillende stadions in Europa.

Het ontwerp dat Van der Vlugt uiteindelijk maakte, was in meerdere opzichten vernieuwend. Het idee van een dubbeldeks stadion, waarbij de 'tweede ring' als een extra etage boven de 'eerste ring' hing, bestond al. De hoofdtribune aan de lange zijde van het Londense Arsenal had een soortgelijke constructie. Geen enkel stadion had echter een geheel 'zwevende' tweede ring, zonder in de weg staande steunpilaren. Ook de volledig rond lopende ovalen vorm van het dubbeldek maakte De Kuip uniek. De meeste Engelse stadions bestonden uit vier losstaande of tegen elkaar gebouwde, rechte tribunes. In dit opzicht was Van der Vlugt eerder geïnspireerd door het stadion van de New York Yankees, dat gekromd en 'double-decked' het honkbalveld omsloot.

Minstens zo opzienbarend was de omvang van het stadion. Juist in het begin van de crisisjaren kreeg Van Zandvliet het in zijn hoofd om een nieuw stadion te bouwen dat ruimte bood voor zestig- à vijfenzeventigduizend toeschouwers, terwijl het grootste stadion van Nederland op dat moment – het Olympisch Stadion te Amsterdam – een capaciteit bezat van 34.000 toeschouwers. De club die er tweewekelijks zou spelen, Feyenoord, bestond nauwelijks twintig jaar en had nog slechts twee nationale titels veroverd. Internationaal gezien stelde het Nederlandse voetbal bovendien weinig voor.

Van Zandvliet kon met zijn plan dan ook op veel scepsis rekenen. Het hele idee werd als Rotterdams chauvinisme en grootspraak van de hand gewezen. Feyenoord zou boven haar stand gaan leven. Van Zandvliet zette echter door en in maart 1934 keurde de ledenvergadering van Feyenoord de plannen goed. Een jaar later zou de aanvoerder van Feyenoord en het Nederlands elftal, Puck van Heel, de eerste paal voor het stadion slaan. In

juli 1936 zou het worden opgeleverd. De aanvankelijke scepsis bleek ongegrond. Al snel werd duidelijk dat Van Zandvliet als geen ander de opkomst van de voetbalcultuur in Nederland had voorzien en een goede inschatting van de hieruit voortvloeiende publieke belangstelling had gemaakt.

De opkomst van het voetbalpubliek

Toen De Kuip op 27 maart 1937 met een wedstrijd tussen Feyenoord en Beerschot werd geopend, was het voetbal in Nederland een halve eeuw oud. In de eerste decennia na de oprichting van de eerste voetbalclubs rond 1880 was de voetbalsport nog een aangelegenheid van stedelijke jonge mannen uit de hogere milieus. De toeschouwers waren de clubleden zelf en andere direct betrokkenen. De pers besteedde er nauwelijks aandacht aan.

Maar dit veranderde snel. In de grotere steden richtten scholieren en studenten de ene na de andere voetbalclub op. De competities tussen deze clubs trokken bovendien steeds meer aandacht van de lokale pers. In de laatste jaren van de negentiende eeuw stelden sommige grote kranten hiervoor de eerste sportverslaggevers aan. Ook werden de voetbalwedstrijden drukker bezocht. Zo meldde de *Wereldkroniek* van 26 november 1898 dat er een extra trein met vijf grote wagons was ingezet voor de bezoekers aan RAP tegen Haarlem.

Berichtgeving over sport stimuleerde de verkoop. Hierop inspeland organiseerden dagbladen uit Antwerpen en Rotterdam in 1905 de eerste interlands tussen Nederland en België. Toen deze op het Rotterdamse Schuttersveld plaatsvond, waren er speciale tribunes opgetrokken, waarop enige duizenden toeschouwers plaatsnamen. Aan de keurige heren en dames te zien, betrof het nog geen volksvermaak, maar dat zou niet lang meer duren. De voetbalsport verspreidde zich namelijk in verschillende opzichten. Ten eerste van het westelijk deel van ons land naar het zuiden, oosten en noorden. Ten tweede van de stedelijk-industriële gebieden en plaatsen met hogere scholen en universiteiten naar het platteland. En ten derde van hogere naar lagere sociale milieus.

Deze popularisering hing samen met de modernisering van de Nederlandse samenleving en de daarmee gepaard gaande verhoging van de welvaart. Zo volgde de verspreiding van voetbalverenigingen in grote lijnen de uitbreiding van het spoorwegennet. En zo zorgden de introductie van de leerplicht, de verkorting van de arbeidstijden en de verbetering van de lonen voor meer mogelijkheden voor arbeiders en hun kinderen om te gaan voetballen en hiernaar te gaan kijken.. Symbolisch voor deze popularisering is het percentage spelers in het Nederlands elftal dat uit het 'volksmilieu' afkomstig was. Volgens Miermans nam dit toe van vier procent in de periode 1906-1918 tot 53 procent in de periode 1919-1929 en 71 procent tussen 1930 en 1940.

Door deze ontwikkeling nam niet alleen het aantal clubvoetballers toe van tienduizend in 1910 tot vijftigduizend in 1920 en honderdduizend in 1930. Ook was een significante stijging zichtbaar in de publieke belangstelling voor voetbalwedstrijden. De betreffende organisaties konden deze groei nauwelijks aan. Zo kon het gebeuren dat in 1911 tijdens een wedstrijd tussen Nederland en Engeland een overvolle noodtribune instortte. En zo moest in 1925 politieassistentie worden ingeroepen omdat de eerste trams in de richting van de voorverkoopadressen voor Sparta-Feyenoord overvol raakten. Zestienduizend toeschouwers zouden deze wedstrijd bezoeken.

De economische depressie boog deze trend niet om. Integendeel, het aantal voetballers, clubs en toeschouwers liet in deze periode eerder een sterkere dan een zwakkere groei zien. Voor clubs die veel successen boekten ging dit bovengemiddeld op. Feyenoord groeide bijvoorbeeld uit van een vriendenclubje met ongeveer vijftig leden in 1915 tot een club met meer dan zeshonderd leden in het begin van de jaren dertig. De club bereikte in 1921

de hoogste klasse, werd van 1924 tot 1937 vrijwel onafgebroken afdelingskampioen en behaalde in deze periode in 1924, 1928 en 1936 het nationale landskampioenschap. Kon het kleine stadion van deze club begin jaren twintig slechts duizend mensen herbergen, tien jaar later bood het toegang tot twaalfduizend toeschouwers. Omdat deze tribunes bij de wedstrijden steeds vaker overvol raakten, kwam het herhaaldelijk voor dat rijen belangstellenden de toegang moest worden geweigerd. Voor een wedstrijd tussen Feyenoord en Ajax werd in 1935 in ijstempo een extra tribune uit de grond gestampt die aan tienduizend extra fans plaats bood.

De vooruitziende blik van Van Zandvliet was dat hij begin jaren dertig deze groei verder durfde door te trekken dan wie dan ook. Toen het oude Feyenoord-stadion aan de Kromme Zandweg begin jaren dertig uitpilde bij meer dan twaalfduizend toeschouwers, dacht hij niet aan een nieuw stadion met een capaciteit van vijftigduizend of misschien wel veertigduizend plaatsen. Nee, hij schakelde in zijn plan meteen door naar zestig- tot vijfenzeventigduizend. En hij wist daarvoor steun te krijgen van vooraanstaande Rotterdamse zakenlieden, die het Comité-Stadion Feyenoord oprichtten en in de financiering een onmisbare rol speelden. Het is niet overdreven te zeggen dat De Kuip er nooit was gekomen zonder de voorzitter van dit comité, D.G. van Beuningen, die in het dagelijks leven president-directeur was van de Steenkolen Handelsvereniging.

De moed, of overmoed zoals de critici beweerden, om zo'n groot stadion na te streven kon niet los worden gezien van de groeiende populariteit van het Nederlands Elftal en de strijd om het gastheerschap bij interlands. Want hoewel het Nederlands elftal tot eind jaren zestig in de internationale competitie weinig voorstelde, bleken interlands vanaf het begin een grote aantrekkingskracht uit te oefenen. De eerste thuiswedstrijd tegen de Belgen is al gememoreerd. Minstens zo veel indruk maakte de eerste overwinning op Engeland, het moederland van de voetbalsport, op 25 maart 1913. De sportpers gaf hieraan zoveel aandacht dat het Nederlands elftal voor het eerst in bredere kring bekendheid kreeg. De kracht van deze traditie bleek vijftien jaar later, toen Nederland in de eerste ronde van de Olympische Spelen te Amsterdam werd gekoppeld aan titelhouder Uruguay. Hoewel de kaartverkoop pas op maandagochtend om tien uur zou beginnen, stonden de eerste voetbalfans al op zondagochtend in de rij. De rechtstreekse wedstrijdverslagen op de radio door Han Hollander gaven een verdere impuls aan de bekendheid en aantrekkingskracht van het Nederlands voetbalelftal.

Werden de interlands voor 1914 in uiteenlopende steden gespeeld, in het interbellum vonden vrijwel alle wedstrijden plaats in Amsterdam. Een groot, nieuw stadion in Rotterdam zou deze 'onrechtvaardige' situatie kunnen herstellen, meende Van Zandvliet. En dat zou de stad geen windeieren leggen, voegde Van Beuningen hieraan toe. De opbrengsten uit de vermakelijkheidsbelasting zouden volgens hem aanzienlijk toenemen wanneer Rotterdam een stadion zou krijgen met meer dan zestigduizend toeschouwersplaatsen. De interlands zouden bovendien een gunstig effect hebben op de toeristendevezen. Dat bleken geen loze woorden. De bezoekers aan De Kuip zouden van 1937 tot aan de opheffing van de vermakelijkheidsbelasting in 1978 in totaal bijna 14 miljoen gulden aan de gemeente Rotterdam afdragen.

Het optimisme over de interlands werd tevens gevoed door de opgaande lijn in de prestaties van het Nederlands elftal tussen 1931 en 1936. Deze periode kan worden gezien als een eerste poging om het Nederlands voetbal op nationaal niveau te professionaliseren. Nog niet door betaling – de KNVB bleef het beroepsvoetbal tot in de jaren vijftig categorisch afwijzen – maar wel door een minder vrijblijvende selectie en voorbereiding. Die ontwikkeling wierp zijn vruchten af, want Nederland wist zich in 1934 voor het eerst te plaatsen voor de wereldkampioenschappen voetbal te Italië. Dat het liedje 'We gaan naar Rome' nationale bekendheid kreeg, getuigde voor het eerst van het Oranjegevoel dat het

Nederlands voetbalelftal kon oproepen. 'We' haalden Rome overigens niet. Zwitserland bleek al in de eerste ronde een te hoge horde. Maar dat was bijzaak. Het ging om de potentie.

Met die potentie voor ogen kreeg Van Zandvliet het voor elkaar. Tussen juli 1935 en juli 1936 werd De Kuip voor 1,2 miljoen gulden gebouwd. In 1937 speelden Nederland en België voor 48.500 toeschouwers hun eerste interland in dit nieuwe stadion. De Amsterdammers legden zich niet neer bij deze 'overname'. Om hun kansen niet te verspelen, hadden zij inmiddels de capaciteit van het Olympisch Station opgeschroefd tot zestigduizend. Inderdaad werden de interlands in de decennia die volgden keurig over de twee hoofdsteden verdeeld.

In de jaren veertig en vijftig liep De Kuip met enige regelmaat vol. Niettemin was het Nederlands voetbal nog ver verwijderd van de successen die vanaf de jaren zeventig zouden volgen. Tussen 1949 en 1954 verloor het Nederlands elftal 22 van de 28 wedstrijden. Het recordaantal toeschouwers van 64.000 bij de kampioenswedstrijd tussen SVV en Heerenveen mag bovendien niet verhullen dat het stadion normaliter grote lege plekken vertoonde. Tot de invoering van het betaald voetbal bleef het bezoek aan de competitiewedstrijden van Feyenoord steken op een gemiddelde dat onder de 20.000 lag.

Debet hieraan was de krampachtige houding van de KNVB ten opzichte van het beroepsvoetbal. Steeds meer Nederlandse topvoetballers, onder wie Faas Wilkes, Kees Rijvers, Cor van der Hart en Frans de Munck volgden Beb Bakhuys die al in 1937 voor een profcontract in het buitenland had gekozen. De KNVB weigerde om deze 'afvalligen' voor het Nederlands elftal te selecteren, met als gevolg dat Nederland in de internationale pikorde steeds verder wegzakte. En voor het clubvoetbal was deze uittocht natuurlijk ook niet goed.

Begin jaren vijftig was deze situatie niet langer houdbaar. De clubs betaalden 'onder de tafel' om de beste spelers te behouden of aan te trekken. Ook zagen zij grote kansen om hun stadions te vullen. Het ledental van de voetbalbond was immers toegenomen van 150.000 in 1940 tot 330.000 in 1954. Bovendien gaf de verspreiding van fiets, brommer en auto steeds meer mensen de mogelijkheid om naar de stadions toe te reizen. Daarnaast gaf de opkomst van de televisie nieuwe kansen.

Tegen deze achtergrond verloor de bevoogdende houding van de KNVB tegen het beroepsvoetbal snel aan kracht. De clubs, de spelers, het publiek en diverse ondernemers kwamen tegen de KNVB in opstand en dwongen de invoering van het betaald voetbal in 1954 af. De gevolgen hiervan voor De Kuip waren vrijwel direct zichtbaar. In het eerste jaar van de eredivisie lag het gemiddelde aantal toeschouwers voor het eerst boven de 40.000, twee keer zo hoog als enige jaren eerder, om vervolgens uit te groeien tot een recordgemiddelde van 48.587 en een wedstrijdrecord van 65.427 toeschouwers in 1967/1968.

Nog belangrijker was dat het spelpeil van de Nederlandse voetbalcompetitie en daarmee van het Nederlands elftal omhoog schoot. De basis, het aantal voetballers in Nederland, steeg door van 330.000 in 1954 tot 620.000 in 1969. De clubs in het betaalde voetbal gingen eind jaren vijftig over op trainingen overdag. Ook gingen de salarissen omhoog en konden steeds meer clubs aankopen doen in binnen- en buitenland. De prestaties in Europees verband stegen navenant. Nadat Ajax en Sparta al eens de kwartfinales van de Europa Cup 1 behaalden, zorgde Feyenoord met het bereiken van de halve finales in 1962/63 voor een heuse Europa Cup-koorts. De wedstrijden trokken niet alleen volle Kuipen. Ook werden diverse Europa Cup-duels rechtstreeks op de Nederlandse televisie uitgezonden. Ajax volgde de successen op met een halve finaleplaats in 1966/67 en een finaleplaats in 1968/69.

Toen het volgende seizoen de Europa Cup 1-wedstrijd tussen Feyenoord en AC Milan op het programma stond, waren spelers als Van Hanegem, Jansen, Israel, Kindvall, Cruyff, Keizer, Neeskens en Krol wekelijks op de Nederlandse velden te zien. De toeschouwersaantallen in de eredivisie stegen voor het eerst boven de drie miljoen per seizoen uit en bleven op dat niveau tot 1978. Feyenoord en Ajax wonnen binnen vijf jaar vier Europa

Cups en één Uefa Cup. Het Nederlands elftal brak internationaal door en stal de harten van de voetballiefhebbers op de Wereldkampioenschappen in 1974.

Van stadionpubliek naar televisiepubliek

Eén van de hoogtepunten in 1974 kondigde tegelijkertijd een dieptepunt aan. Opnieuw was De Kuip de plaats van herinnering. Op 29 mei van dat jaar won Feyenoord als eerste Nederlandse club de UEFA-cup door Tottenham Hotspur te verslaan. De overwinning werd overschaduwd door het eerste grootschalige supportersgeweld dat zich in Nederland voordeed. Engelse supporters sloopten een deel van de tribune en gingen op de vuist met aanhangers van Feyenoord. Hoewel dit voetbalvandalisme aanvankelijk nog werd afgedaan als een Engels verschijnsel, kon niet worden voorkomen dat het zich ook in het Nederlandse voetbal als een moeilijk te verdelgen onkruid nestelde.

Het voetbalvandalisme was niet het enige probleem waarmee het voetbal werd geconfronteerd na de hoogconjunctuur tussen 1969 en 1974. Bereikte de eredivisie in 1971 met in totaal 3,7 miljoen bezoekers een hoogtepunt in haar geschiedenis; in 1986 was dit teruggezakt naar een dieptepunt van 1,9 miljoen. Tegelijkertijd bleven echter de salariskosten van de spelers toenemen. Omdat dit onvoldoende werd gecompenseerd door inkomsten uit televisierechten, sponsoring en merchandising, kwamen vele clubs in de financiële problemen.

Parallel hieraan deed zich in sportief opzicht een neergang voor. De gouden 'generatie van 1974' had nog een najleffect tot 1978, met een UEFA Cup voor PSV en opnieuw een tweede plaats op de Wereldkampioenschappen te Argentinië, maar dit kon niet verhullen dat het Nederlandse voetbal een geduchte stap moest terugzetten. Ook het aantal actieve beoefenaars van de voetbalsport stagneerde. Vanaf het midden van de jaren zeventig bleef het ledental van de KNVB staan op ongeveer één miljoen. Maar als percentage op het totaal aantal georganiseerde sporters betekende dit een daling van ongeveer 36 procent in 1975 tot 26 procent in 1987.

Opnieuw stond De Kuip symbool voor deze ontwikkelingen. Eénentwintig jaar na de toeschouwersrecords van 1967/68 bereikte het Stadion Feyenoord historische dieptepunten met een seizoensgemiddelde van 9.790 en een wedstrijdbezoek van 2.590 toeschouwers. In de pers gonsde het van de geruchten over de financiële problemen van Feyenoord en de eventuele sloop van het stadion.

Tezelfdertijd waren de eerste tekenen van herstel te zien. Mede dankzij de brede basis in de wedstrijdsport, wist het Nederlandse voetbal zich verzekerd van een continue aanwas van nieuw talent. In het midden van de jaren tachtig werd duidelijk dat zich een nieuwe 'gouden generatie' aankondigde. In 1987 won Ajax met Marco van Basten de Europa Cup 2. Een jaar later behaalde PSV met Ronald Koeman de Europa Cup 1 en werd het Nederlands elftal Europees Kampioen. Dit keer waren de triomfen niet het eindresultaat van een gestage opmars, maar juist het begin van een nieuwe bloeiperiode.

Deze bloeiperiode staat overigens niet los van enkele samenhangende maatschappelijke ontwikkelingen. Ten eerste trok de economische conjunctuur aan. Ten tweede doorbraken commerciële mediaorganisaties het monopolie van de publieke omroepen, waardoor de waarde van de televisierechten voor één voetbalseizoen toenam van een kwart miljoen in 1966 tot 6 miljoen in 1988 en 22 miljoen in 2003 (in gulden). Bovendien vergrootte de toenemende aandacht van de televisie de mogelijkheden van sponsoring en merchandising. Essentieel daarvoor was dat de wettelijke mogelijkheden voor reclame in de stadions en op de voetbalshirts begin jaren tachtig werden verruimd. De gezamenlijke

begroting van de eredivisieclubs kon zodoende tussen 1980 en 2003 vertienvoudigen tot 700 miljoen gulden.

Waar de betaald voetbalclubs in het verleden vrijwel geheel afhankelijk waren van inkomsten uit kaartverkoop, werden hun financiële mogelijkheden nu steeds meer bepaald door de omvang van het televisiepubliek. Daarmee veranderde ook hun visie op het stadionpubliek. Het idee dat in de jaren dertig ten grondslag had gelegen aan De Kuip, namelijk om een eenvoudig stadion te bouwen dat slechts ten dele overdekt hoefde te zijn, ging uit van zoveel mogelijk bezoekers tegen een zo laag mogelijke prijs. Het nieuwe concept daarentegen wilde een breder deel van het televisiepubliek en zakenleven naar de stadions lokken. Deze ommekeer sloot naadloos aan op veranderingen in de samenstelling van de Nederlandse bevolking. De arbeiders, agrariërs en kleine middenstanders namen in aantal af, terwijl een steeds groter deel van de Nederlandse bevolking ging behoren tot de breed geschakeerde middenklasse.

Onder invloed van deze veranderingen is vrijwel ieder stadion opnieuw tegen het licht gehouden, met twee opties: nieuwbouw of renovatie. Dat gold ook voor de twee grootste stadions van Nederland. Ajax besloot een nieuw stadion te bouwen en het oude te slopen. Feyenoord reageerde hierop door De Kuip voor 120 miljoen gulden (!) te renoveren en deze operatie net voor de oplevering van de Amsterdam Arena af te ronden. De geschiedenis herhaalde zich, maar in omgekeerde volgorde.

Opnieuw bewijzen de statistieken het gelijk van deze innovaties. Na de geweldige dip in het midden van de jaren tachtig trokken de toeschouwersaantallen van de eredivisieclubs dusdanig aan dat alle vroegere records inmiddels zijn verbroken; zelfs die uit de gouden generatie. De Kuip bleef daarin nauwelijks achter. Hoewel Feyenoord de laatste jaren de derde viool speelt, werd in 2002/03 een toeschouwersgemiddelde van 43.000 bereikt. Degenen onder hen die Feyenoord tegen AC Milan nog hadden bijgewoond, hoefden niet met weemoed terug te denken aan het oorspronkelijke ontwerp van Van der Vlugt. De Kuip is De Kuip gebleven en met de vrijstaande overkapping eigenlijk alleen maar grootser en intiemer geworden.

Literatuur

Miermans, Cees, *Voetbal in Nederland. Maatschappelijke en sportieve aspecten*. Assen 1955.

Stokvis, Ruud, *Sport, publiek en de media*, Amsterdam 2003.

Valk, Gerrit, *AZ is de naam! Geschiedenis van het betaald voetbal in Alkmaar*, Amsterdam/Antwerpen 2004.

Verkammen, Matty & Vermeer, Evert, *Om 't spel en de knikkers. 40 jaar betaald voetbal in Nederland*, Amsterdam 1994.

Vooren, Jurryt van der, *Feyenoord tijdens de oorlog. Dienaren van het rood-witte koninkrijk*. Doctoraalscriptie, Universiteit van Amsterdam 1996.

Wijnen, Harrie van, *De Kuip. De Geschiedenis van het stadion Feyenoord*. Utrecht 1989.